

Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland

“Kronen en sluiers - Kunst uit middeleeuwse kloosters”

De religieuze orden 1200 – 1500

De 12e eeuw was in Europa een periode van ingrijpende wetenschappelijke, maatschappelijke en religieuze omwenteling. De tot dan toe op een vrije manier gestructureerde, naast elkaar bestaande kloostervormen werden vervangen door nieuwe, hiërarchisch georganiseerde orden. Deze veranderingen versterkten ook de aanwezigheid van religieuze vrouwen.

In de 12e en 13e eeuw werden talrijke vrouwenkloosters gesticht, die zich gedeeltelijk spiegelde aan bestaande mannenkloosters, in het bijzonder de benedictijner- en cisterciënzerorde. In de steden kenden de bewust in armoede levende en het gebod van actieve naastenliefde volgende bedelorden, in de eerste plaats franciscanen en dominicanen, ook vanwege de vrouwelijke bevolking een grote toeloop.

Tot het laat-middeleeuwse spectrum van religieuze vrouwengemeenschappen behoorden naast de benedictinessen, cisterciënzerinnen, augustijner koorvrouwen, karmelietessen, dominicanessen en clarissen, ook kleinere orden zoals de Madelonetten, naar hun beschermheilige ook magdalenerinnen, of -naar hun klederdracht- ook witvrouwen genoemd. De grote mystica Birgitta van Zweden (1302/1303–1373) stichtte naar het model van de dubbelkloosters, de belangrijke orden van de Birgittinessen en Birgittijnen.

Mannen en vrouwen die niet in een klooster wilden intreden, maar wel liefdadig werk wilden verrichten, sloten zich vooral in Italië aan bij de zogenaamde derde orden.

In Noordwest- en midden-Europa vonden de tertiariinnen en tertiaren hun tegenhanger in de - hoofdzakelijk vrouwelijke - lekenbeweging van de begijnen. Deze vrouwen legden geen geloften af, leefden niet in afzondering, maar waren wel actief in de omgeving van het klooster, verzorgden armen, ouden en zieken en regelden de begrafenis van overledenen. Tot slot ontstonden ook een groot aantal adellijke vrouwenorden, die evenmin gebonden waren aan een leven in afzondering in overeenstemming met geloften, maar die wel samenleefden in een religieuze gemeenschap.

De intrede in het klooster of de toetreding tot een religieuze gemeenschap betekende voor vrouwen in de late middeleeuwen spirituele en geestelijke vrijheid en, doordat ze bepaalde kloosterambten op zich namen, bood het hen ook bepaalde »promotiekansen«. Maar in principe deelden de slotzusters de status van hun wereldlijke geslachtsgenoten die over het algemeen onderworpen waren aan de bescherming en heerschappij van mannen.

De slotzusters legden in de kloosters, huizen en begijnhoven een heel bijzondere verzameling - al dan niet in opdracht uitgevoerde of als gift geschonken -kunstwerken aan die zich zeer duidelijk onderscheidde van de kunstwerken en voorwerpen in de mannenkloosters. Omdat de betekenis en functie van deze kunstwerken vaak kan afgeleid worden uit hun (toenmalige) architectonische samenhang, werd ook deze tentoonstelling opgebouwd binnen het decor van een middeleeuws kloostercomplex met kerk, afgesloten kloostervertrekken, galerij met kruisgewelf, cellen, nonnenkoor en abdijgebouwen. Chronologisch eindigt de tentoonstelling voor het begin van de Reformatie, toen ook de vrouwenkloosters hun ondergang kenden. De gemeenschappen werden ontbonden, de gebouwen meermaals volledig vernield, de kostbare kunstschaten wereldwijd versnipperd.

Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland

De “zichtbare” kerk: toegankelijk voor leken

De kloosterkerken kenmerken zich door een tot het slotklooster behorende »onzichtbare« kerk, die enkel toegankelijk was voor de kloostergemeenschap, en een »zichtbare« kerk voor de leken. In de “zichtbare” kerk bevond zich het hoogaltaar, en vaak ook een koorgestoelte, waarin de getijden plaatsvonden van de kanunniken of monniken die toezicht hielden over de religieuze gemeenschap.

Om het artistieke en esthetische aspect van een “zichtbare” kerk weer te geven, werden voor de tentoonstelling een groot deel van de middeleeuwse ornamenten uit het voormalige cisterciënzerinnenklooster Fröndenberg (Westfalen) voor het eerst opnieuw samengebracht.

In de »zichtbare « kerk bevonden zich talrijke kunstwerken, afkomstig uit giften van de stichters en weldoeners van het klooster, die vaak familie waren van de slotzusters. Wie in de middeleeuwen zijn zielenheil wenste te verzekeren, kon dit doen door het schenken van retabels, textiel, liturgische voorwerpen, glasramen en votiefinscripties. Bovendien konden de schenkers zichzelf laten afbeelden op deze kunstwerken. Maar om ondanks deze »persoonlijke beeltenis« toch blijk te geven van deemoed, lieten zij zich meestal afbeelden in innig gebed of als nevenfiguur ten opzichte van het eigenlijke iconografische onderwerp. Deze kunstwerken, die werden geïnstalleerd of aangebracht op belangrijke liturgische plaatsen in de kerk, illustreren de betrokkenheid van vrome leken aan het heilsgebeuren, die nog benadrukt werd door de voorbeden van de slotzusters.

Met Pasen en Kerstmis werden de kloosterkerken het decor voor religieuze voorstellingen. Door het gebruik van bewegende rekwisieten, zoals een Palmzondagsezel, een Heilige Graf-Christus of een Hemelvaart-Christus, werden de mysteries van het christelijke geloof aanschouwelijk voorgesteld aan zowel de slotzusters als leken.

De sacristie en schatkamer: aardse en hemelse schatten

In de sacristie en schatkamer bevonden zich de meest kostbare materiële eigendommen van een vrouwenklooster: naast de liturgische voorwerpen voor de misviering – kelk, pateen (hostieschotel) en ciboriën – bevonden zich hier ook de priester gewaden en talrijke rijkelijk gedecoreerde relieken met de relikwieën van heiligen. De rijkdom en pracht van de kloosterschat kon in totale tegenstelling staan tot het ideaal van armoede binnen de religieuze gemeenschap.

De kloosteroversten, abdissen en priorinnen speelden een centrale rol in het decoreren van hun huizen met liturgische voorwerpen. De aanschaf van en de omgang met de zogenaamde heilige vazen (“vasa sacra”) werd strikt gedocumenteerd en gereguleerd. De slotzusters drongen er vaak bij de met het beheer van de gemeenschap belaste mannelijke religieuzen op aan om zelf het toezicht te mogen houden over de sacristie en schatkamer – een plicht die aan de sacristiebewaarster of kosteres toekwam. Om die reden lag de sacristie, in haar functie van voorbereidingsruimte voor de hoogmis, vaak binnen het slotklooster, in tegenstelling tot de mannelijke kloostergemeenschappen.

Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland

Het nonnenkoor: de “onzichtbare” kerk

In alle kloosterkerken, zowel bij mannen- als vrouwenkloosters, werd een ruimte voorbehouden voor de viering van de getijden door de leden van de kloostergemeenschap. Omdat de slotzusters uitgesloten werden van de misviering aan het hoofdaltaar, bevond zich in de vrouwenkloosters een “nonnenkoor”, een ruimte die deel uitmaakte van het slotklooster en die enkel toegankelijk was voor de kloosterzusters. Zelfs de priester kreeg hier slechts zeer uitzonderlijk toegang. In deze ruimte werd gezonden en gemediteerd en vierden de slotzusters niet alleen Kerstmis en Pasen, maar ook de feestdagen van de heiligen van de orde en van de patroonsheiligen van hun kerk. Het nonnenkoor werd van de »zichtbare« kerk afgescheiden d.m.v. voorhangen, hekken of traliewerk.

Hoge kerkelijke ambten bleven verboden voor vrouwen, zij stonden daarom bij de professie (aflegging van de kloostergeloften), de wijding, de communie, de biecht, processies en uiteraard begrafenissen, onder de leiding van specifiek met deze taak belaste mannelijke religieuzen. Met het oog op deze liturgische vereisten was de architectuur en ornamentiek van de nonnekoren complex en gevarieerd. In de Duitstalige streken bevond zich in de late middeleeuwen het nonnenkoor vaak op een tribune ten westen van het kerkship. Soms situeerde het nonnenkoor zich ook ten oosten van het kerkship, of zelfs in de middenbeuk of in een zijbeuk.

Van het nonnenkoor van het in 1868 gereconstrueerde dominicanessenklooster St. Katharinenthal in het noordoosten van Zwitserland bleef een groot deel van de uitzonderlijke middeleeuwse ornamenten bewaard, ook al hebben deze zich verspreid over musea in alle uithoeken van de wereld. Enkele van deze stukken konden voor de duur van de tentoonstelling voor het eerst opnieuw worden samengebracht.

Clausura: het leven in afzondering

Volgens de middeleeuwse theologen waren vrouwen nog meer dan mannen bedreigd door vleeselijke verlangens en lichtzinnigheid. Zij kregen daarom het imago van het »zwakke geslacht«, dat, voor zijn eigen bescherming, een van de buitenwereld afgesloten leven moest leiden achter de zo ondoordringbaar mogelijke muren van het klooster. De clausura, het leven in afzondering van de rest van de wereld, vormt bovendien de noodzakelijke basis voor de vereniging met God door middel van gebed. De zo streng mogelijke naleving van de clausura kenmerkte het bestaan in de laat-middeleeuwse vrouwenkloosters.

In de 12e eeuw ontwikkelde de cisterciënzerorde op basis van oudere modellen, een kloostermodel dat in de meeste mannen- en - wat de grote lijnen betreft - ook in een groot aantal vrouwenkloosters werd toegepast. Het klooster, dat zich situeerde ten zuiden of noorden van de kloosterkerk, bestond uit vier vleugels rond een rechthoekige kruisgang met een binnenkoer. Deze kruisgang vormde de verbinding tussen de kerk en andere vertrekken zoals het dormitorium, de refter en de kapittelzaal en vervulde een groot aantal functies in het alledaagse kloosterleven: processies, lezingen, dodenherdenkingen en begrafenissen. Het is het symbool bij uitstek voor de clausura: aan het einde van de middeleeuwen waren de wandelgangen vaak versierd met rijke en gevarieerde reeksen van fresco's en glasramen, waarvan de afbeeldingen uitnodigden tot momenten van bezinning en meditatie.

Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland

De kunstwerken van en voor kloostervrouwen moeten voor een groot deel geïnterpreteerd worden in het kader van het strenge leven in afzondering. Zeer veel voorkomend zijn beelden en voorstellingen van de »Hortus conclusus«, de verborgen paradijstuin waarin de slotzusters spiritueel in contact stonden met God.

De cellen: het dagelijkse leven, gebed en visioenen

De kloostercellen doen hun intrede aan het einde van de middeleeuwen. Oorspronkelijk en als ideaal moesten zowel monniken als slotzusters gebruik maken van gemeenschappelijke dormitoria (slaapzalen). Het beschikken over een eigen cel was in tegenspraak met de traditionele voorstelling van de »vita communis«, het leven in gemeenschap. Toch bood de cel, naast de mogelijkheid om zich individueel terug te trekken en een bepaalde vorm van »privacy«, de slotzusters ook momenten van intense contemplatie en diepgaande meditatie, zelfs visionaire ervaringen.

In hun cellen bewaarden de slotzusters vaak hun eigen vrome beelden. Deze tekeningen, afdrukken, kleine beeldjes of miniaturen waren vaak een reproductie van monumentale werken die toegankelijk waren voor de hele kloostergemeenschap, maar waar men ook buiten de religieuze vieringen en gebedstijden wilde over beschikken. Deze kleine meesterwerkjes werden vaak door de slotzusters zelf gemaakt, net als de decoraties die ze aanbrachten op voorwerpen die kregen als gift. Beeldjes van het Kindje Jezus met luierdoek en schoudermanteltje, meestal liggend in de kribbe, waren het favoriete voorwerp van persoonlijk gebed.

Kapittelzaal en refter: onderwijs en gebed

De kapittelzaal, die zich meestal bevond in de oostelijke vleugel van het klooster, vervulde een groot aantal belangrijke functies. Hier vonden de dagelijkse bijeenkomsten plaats, waarbij uit de regels van de orde en heiligenlevens werd voorgelezen, en de zegen werd uitgesproken over de dagelijkse arbeid. Het was ook de plaats waar de slotzusters hun abdis verkozen. Net als de aanpalende kruisgang werd ook de kapittelzaal vaak voor begrafenissen gebruikt. Het zielenheil van het overleden lid van de gemeenschap werd gevrijwaard door de talrijke en frequente gebeden van de medezusters.

De kapittelzaal werd soms ook gebruikt als klaslokaal waarin grammatica, koorzang en theologische basiskennis werden onderwezen. Indien de ruimte beschikte over verwarming konden hier ook schrijf- en handarbeid verricht worden. De kapittelzaal was ook de ruimte voor boetedoening door o.m. geselingen die werden toegediend onder toezicht van de abdis en de "circatrices" (letterlijk: diegenen die rondliepen om inbreuken tegen de orderegels te bestraffen).

Al deze activiteiten konden zich ook afspelen in de refter, die meestal verwarmd werd en die zich situeerde in de zuidelijke vleugel van de kruisgang. De functies van de kruisgang, kapittelzaal en refter waren nauw met elkaar verbonden en tot op zeker hoogte onderling uitwisselbaar.

Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland

Gasthuis en abdij: het venster op de wereld

Ondanks de afgeslotenheid die aan de basis lag van het kloosterleven kregen de slotzusters toch vele mogelijkheden tot contact met de buitenwereld. Deze contacten vonden plaats in specifiek daartoe bestemde ruimten (de »zichtbare« kerk, de kloosterpoorten, de abdij en het gasthuis) of bij speciale gelegenheden en omstandigheden (vergaderingen m.b.t. het bestuur van het klooster, feesten). Ook de kunstwerken waren een belangrijk medium tot uitwisseling met de wereld buiten de kloostermuren.

De aan de westzijde van het kloostercomplex, in de nabijheid van de poorten en abdij gelegen gasthuizen boden plaats aan wereldlijke en geestelijke bezoekers die door de abdis werden ontvangen. Hier werden ook de verwanten van de slotzusters ondergebracht die, ondanks andersluidende voorschriften, niet bereid waren om de familiebanden met hun in het klooster levende familielid te verbreken.

Het intreden in een klooster van een meisje of jonge vrouw werd vaak geassocieerd met een feestelijke gebeurtenis - een spiritueel huwelijk met de geestelijke bruidegom Christus - waarbij ook de familie aanwezig was. Bij dergelijke gelegenheden kwamen kostbare tapijten en textiel, voorwerpen in zeldzame materialen zoals albast, ivoor of parelmoer, goudwerk of zelfs eenvoudige en alledaagse juwelen in het bezit van de slotzusters. Ze dienden als decoratie voor de gemeenschappelijke ruimten of konden »omgezet« worden in persoonlijke religieuze voorwerpen.

Het “atelier”: lectrices, schrijfsters, kunstenaressen

Het bezit, gebruik en samenstelling van boeken vormden een wezenlijk onderdeel van het leven in een vrouwenklooster. De creatie van een kostbaar manuscript omvatte talrijke financiële, conceptuele en manuele activiteiten en maakte deel uit van de godsverering door de kloostergemeenschap.

Alle vrouwenkloosters hadden nood aan een aantal basismanuscripten voor het uitoefenen van de religieuze dienst en aan een kleine handbibliotheek met bijbelse en stichtelijke teksten zoals psalmen en gebedsboeken, die vaak het individuele bezit waren van de slotzusters die deze soms zelf meebrachten bij hun intrede in het klooster. Handschriften werden aan het klooster geschonken, besteld buiten het klooster, in het eigen scriptorium (schrijfzaal) of in verschillende vormen van samenwerking met externe kunstenaars samengesteld.

Van even groot belang was de textielproductie: witborduurwerk, geweven en geborduurde wandtapijten en -kleden werden gemaakt voor eigen gebruik in het klooster of voor verkoop aan de buitenwereld. Deze textielproducten waren meestal de gemeenschappelijke arbeid van meerdere slotzusters.

De complexe iconografische onderwerpen van deze textielproducten illustreren het zelfbewustzijn en het, ten dele, zeer hoge onderwijsniveau van de slotzusters. Het rolmodel voor de slotzusters was Maria, de moeder van God die, volgens de overlevering; weefde of borduurde in de Tempel en die vroomheid en artisanale arbeid als ideaal in zich verenigde.